

YENİSEY VE ORHUN YAZITLARINDA YER ALAN ‘EŞ’ KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Gülperi MEZKİT SABAN¹

Özet

Yenisey Yazıtları, Moğolistan’ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı kıyısı boyunca dikilen tarihi Türk vesikalarıdır. Orhun Yazıtları sekizinci yüzyılda Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilen ve Türk kültürel tarihine dair bilgi veren eserler olarak değerlendirilmektedir. Uygur Yazıtları ve yazılı kâğıtlardan derlenen belgeler ise Uygur Kağanlığı dönemine dair bilgi veren tarihi-kültürel bilgi formlarıdır. Çalışmaya konu olan ‘kadın ve eş’ kavramı üzerine incelenen bu eserler, Türk kültüründe ‘kadın ve eş’ bilincini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bilinmektedir ki Türk tarihinde kadın, eşinin yol arkadaşı, yönetimde de (ister ev yönetimi olsun isterse de devlet yönetiminde) eşyle aynı yetkiye sahip olan, meta olarak görülmeyen, hediye olarak çeşitli milletlere sunulmayan, köle olarak satılmayan, değerli bir konumu haizdir. Sahip olduğu bu değerli mevki, günlük yaşamda pek çok surette kelime ile karşılanmıştır; ancak Gökalp’in de belirttiği üzere, “kuma” hiçbir zaman “hatun” olamamıştır. Bu çalışmada Türk kültüründe kadının “adı olduğu” ve pek çok kelime ile karşılandığını; kaç çeşit formda ‘kadın ve eş’ kavramına rastlanıldığı da ortaya konan örneklerle sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenisey, Orhun Yazıtları, Kadın, Eş.

A STUDY ON THE CONCEPTS OF 'LADY' IN YENISEY ORHUN AND UIGHUR INSCRIPTIONS

Abstract

The Yenisei inscriptions are historical Turkish documents that were planted along the Yenisei River in northern Mongolia. The Orkhon Inscriptions are regarded as works erected in the eighth century in the name of Bilge Kagan, Kül Tigin and Tonyukuk and giving information about Turkish cultural history. The Uighur Inscriptions and the documents collected from the written papers are historical-cultural information forms that provide information about the Uighur Khaganate period. These works examined on the concept of ‘woman and spouse konu which are the subject of the study, while being the subject of research on le woman and spouse’ awareness in Turkish culture, It is known that in Turkish history, the woman possesses a valuable position that has the same authority as her husband's companion, in the administration (whether in the home administration or in the state administration), not seen as a commodity, not offered to various nations as a gift, not sold as a slave and not as a gift. This valuable position it has has been met with many words in daily life; However, as Gökalp has stated, "sand" has never been a "chick". In this study, in Turkish culture, the woman has a “name” and is met with many words; It has been tried to be presented with examples in how many forms the concept of 'woman and wife' are encountered.

Keywords: Yenisey, Orhun Writings, Women, Wife.

¹ Arş Grv. Dr. Aksaray Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. gulperi2417@gmail.com.

Giriş

Yenisey Yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca, hangi boylarca dikildiği tam olarak bilinmemekle birlikte daha çok Kırgızlar, Azlar veya Çikler tarafından dikildiği sanılan yazıtlardır². Bu yazıtlardan Uybat III (E 32) yazıtı ilk bulunan yazıt olduğu hâlde N. Yadrintsev tarafından 1889 yılında II. Türk Kağanlığı'nın tahtında oturan Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında pek bir şey bilinmiyordu (Aydın 2013: 38). Bugün toplam sayısının 250'ye yaklaştığını bildiğimiz (Vasilyev 2011: 905) Yenisey yazıtları üzerinde çalışan her araştırmacı, bu yazıtların hangi tarihlerde dikilmiş olduğu sorusuna yanıt aramıştır. Özellikle, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarından önce mi sonra mı dikilmiş olduğu sürekli tartışılmıştır. “Yenisey yazıtlarındaki harflerin çeşitlilik göstermesi, Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarındaki bazı harflerin bu yazıtlarda başka sesleri karşılaması gibi sorunlar üzerinde durulmuş ancak geçerli sonuçlara ulaşmak mümkün olamamıştır. Harflerdeki çeşitlilik Avrasya hattı boyunca kullanılan bir alfabe sistemi olduğu görüşünün ağırlık kazanmasına da neden olmuştur” (Aydın 2012:162).

Araştırmada ele alınan ‘eş’ kavramı üzerine incelenen bir diğer metin Orhun Yazıtları'dır. Çin'de Orhon Yazıtları'yla ilgili ilk Çince kayıt Yuan Sülâlesi döneminde (XII. yüzyıl) yaşayan Ye Lüzhu (耶律铸) tarafından kaleme alınan (双溪醉隐集) Shuang-xi-zui-yin-ji adlı kitapta geçmektedir. Yazar, söz konusu kitabının II. cildindeki (取和林) Qu He-lin mevzulu şiiri için yazdığı açıklamada şöyle demektedir (Lin Gan, 1981): Helin şehri Bilge Kağan'ın memleketidir. Şehrin 30 km kuzeybatısında Bilge Kağan kalesinin izleri bulunmakta, şehrin 30 km kuzeydoğusunda Tang Minghuang tarafından yazdırılan Kül Tigin yazıtı bulunmaktadır. Tangshu'nun Türkler cildine göre, Kül Tigin, Kutluk Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın küçük kardeşidir. Kül onun adı, kağanın oğluna Tigin denir. Çin'de Orhon Yazıtlarıyla ilgili ilk ayrıntılı tanıtma yazısı 1911 yılında kaleme alınmıştır. Qing sülâlesinin Xuantong yıllarında (1910) Qing Hükümeti'nin Kulun'a (Ulanbatır) gönderilen valisi Sanduo (三多) bir iş gezisinde Kül Tigin Yazıtını görmüş ve 200 adet estampaj yaptırıp arkadaşlarına hediye etmiştir. Sanduo döndükten sonra (1911) Kül Tigin Yazıtına Giriş başlığıyla bir tanıtma yazısı yazmış ve dönemindeki Edebiyat Sanat Dergisi'nin 8. sayısında yayımlamıştır (Arezi 2010:55).

² Yenisey yazıtları olarak bilinen yazıtların büyük bir bölümü yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km. uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik Irmağı yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometrelik mesafede toplanmaktadır (Kormuşin 2001: 259).

Yenisey ve Orhun Yazıtlarının yanı sıra Uygur metinlerinden Tes, Tariat, Şine Usu, Hoyto Tamir Yazıtları da bahse konu olan kavram için incelenmiştir. II. Türk Kağanlığı'nın yönetimi sırasında Uygurlar tarafından dikilmiş yazıtlar hakkında açık bilgimiz olmamakla birlikte, Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar hakkında bilgimiz bulunmaktadır. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtları olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu dört yazıt, dönemin kağanları tarafından yazılıp diktirilmiştir (Aydın 2018:32).

Yenisey Yazıtları, Orhun Abideleri³ ve Uygur Yazıtları, dönemin hakanları ve üst düzey komutanları tarafından dikildiği için tarihî öneme sahip vesikalar olarak değerlendirilmelidir. Sadece tarih bilgisine kaynaklık etmeyen bu yazıtlar aynı zamanda Türk kültüründe eş ve çocuk sevgisinden anne baba sevgisine; kardeşlik bağından hakanların ve beylerin sahip olduğu halkla olan bağına; devlet bilincinden vatan bilincine kadar pek çok kültürel bilgiyi haiz kültürel vesikalar olarak da değerlendirilmelidir. Nitekim Muharrem Ergin'in özellikle Orhun Yazıtları ile ilgili yaptığı değerlendirme dikkate değerdir:

“Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, millete hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik san'atının esasları. Türk gururunun ilâhi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimaî hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları” (Ergin 2003:4).

³ Orhun abidelerine Orhun kitabeleri de denir. Şüphesiz bunlar kitabedir. Fakat hem maddi bakımdan hem de manevi bakımdan bu kitabeler söz götürmez birer abidedirler. Muhtevaları gibi heybetli yapıları da abide hüviyetindedir. Onun için bunları ifade eden en iyi isim Orhun abideleri tabiridir (Ergin 2003:6).

Türk Kültüründe Kadın

Türk kültüründe kadına, kız çocuğuna verilen önem tarihi vesikalardan anlaşılmaktadır. Özkul Çobanoğlu'nun ileri sürdüğü teze binaen, Türk tarihinin ilk dönemlerinde, halka önderlik eden kimseler kadınlardır. Örneğin, Kamlık/Şamanlık toplumun dinî, siyasi ve ruhani lideri olarak kadınlardadır. Kadınlar doğum ve aybaşı halleri nedeniyle üstün cins olarak kabul edilmekte ve erkeklere av dışında mutlaka bir kadın kamın eşlik etmesi söz konusudur. En eski köken miti olarak “kayın/kadın ağacından doğum” miti yaygındır. Bu mit kayın ağacının kutsallığının kaynağıdır. Bu erken dönemde kadınların yarattıkları kültlerin başlıcaları ağaç kültü, yer-su kültü, ateş kültü, mağara kültü ve ayı kültüdür. Toplayıcılık ve avcılıkla geçinmekte olan bu yapıya son buzul dönemine doğru mağaralara yerleşme gerekliliği nedeniyle ancak ateşe sahip olan topluluklar mağaraları vahşi hayvanlardan ele geçirip ateş vasıtasıyla koruyabildiler. Aile veya soyun kutsal mağarası fikri bu dönemde oluşur daha sonra erkek egemen dönemde kutsal ata veya ecdat mağarası fikrine dönüşecektir (Çobanoğlu 2012:981).

Hun ve Göktürk çağından elimize geçen belgelerde kız evlada verilen önemi açıkça görmek mümkündür (Güler,1992:78). O kadar ki, Türklerde ister kız, ister erkek olsun evlada “oğul” denmektedir. Buna paralel olarak; “Göktürk kızları bir ailenin hanımı olmak üzere yetiştirilir, savaşta düşman eline geçmeleri büyük zillet.” sayılmaktadır (Yılmaz 2004:113).

İslamiyet'ten önceki Arap toplumunda, kız çocuklarının doğar doğmaz diri diri gömüldüğü de bilinen bir tarihî hakikattir. Halbuki eski Türklerde, kız evlat erkek evlattan ayrı tutulmamış, «İslamiyet'ten önceki Arap toplumunda olduğu gibi bir felâket, zillet, şeklinde yorumlanmamıştır. Aksine, kız babası olmak için Oğuz Beylerinin duasını isteyen kimseler de vardır (Gökalp,1989: 26).

Ziya Gökalp'e göre Türk kadını, ne tabudur, ne de başka kimselere verilecek sıradan bir hediyedir güzel tür olarak tarif ettiği kadını, güçlü türün karşıtı ve onun karşısında eksik bir birey değil, aksine onun eşi tamamlayıcısı olmuştur. Aynı zamanda Gökalp'e göre Türklerde, cinsel iş bölümü de yoktur. Çünkü, cinsel iş bölümü, kadının tabu olmasından ileri gelir. Eski Türklerde, kadın tabu olmadığından, erkeğin her çalışmasına katılır. Avda, savaşta, ziyafetlerde, toplantılarda ve genel dinî, siyasi, ahlâkî, güzel sanatlar, dil ve ekonomi gibi hayata dair hemen her alanda kadın erkekle beraberdir (Gökalp, 1987: 257-258)

Güngör'ün ifadesiyle kadim Türklerde, kadın ve erkeğin sosyal mevki 11. yüzyılda yaşayan Selçuklu veziri Nizamü'lMülk'ün tespitlerine göre şöyledir: “Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasi

bir tesiri olmazdı. Türkistan hakanları ve Türkmen padişahları devlet işlerinde hatunların fikirlerine kıymet verirlerdi (...) Kadınlar asker oluyorlar, babasız aileye reislik ediyorlardı. Türkler Müslüman oldukları zaman kadının cemiyetteki yeri değişmekle beraber, bu değişme, Türklerin şehir medeniyetine geçmelerinden ileri gelmiştir. Sebebi ne olursa olsun kadının toplum ve aile içi konumundaki değişimin olumsuz yönde olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan dikkatlerden kaçmayan bir husus da köylerdeki kadınların da şehirdekiler kadar Müslüman olduğu halde onlardan farklı bir hayat yaşadığıdır.” (Güngör,2000: 212). Türk kültürü araştırmacısı Jean Paul Roux da meşhur veziri destekler niteliktedir. O’na göre (1989: 187-198), imparatorluğun kaderi kağanınkine olduğu gibi kuşkusuz daha az ölçüde olmakla birlikte, hatunların kaderine de bağlıdır diyerek Güngör’ün görüşünü desteklemektedir.

Kadınların devlet yönetimine kadar pek çok mevkide karar almada önemli rol oynamasının yanı sıra evlilik içerisinde tek ve eşsiz oluşları da göze çarpmaktadır. Tek eşliliğin⁴ töresel bir kural olması, kurulan evliliklerin daha sağlıklı olmasını sağlamış ve eşler arasındaki sadakat duygusunu perçinlemiştir. Kadınını değerli bulan ve hayatı boyunca tek eşli kalmaya özen göstermesi beklenen Türk erkeğinden; Türk kadınına güzel sözlerle seslendiğini de özellikle Dede Korkut Destanlarında sıkça görürüz:

“Beri gel başım bahtı, evim tahtı!
Evden çıkıp yürüyende selvi boylum,
Kurulu yaya benzer çatma kaşım
İkiz badem sığmayan dar ağızlım,
Güz elmasına benzer al yanaklım,
Kadınım, direğim, dölüğüm!” (Gökyay, 1976: 3)

Güzelliğiyle, evin tahtının sahibi olmasıyla övülen Türk kadınından aynı zamanda evlenmek için bazı fiziksel özellikler istenmektedir. Türkdoğan’ın ifadesiyle (1992: 44-45) bazı Türk çevrelerinde evlenebilmek için müstakbel gelini, at koşturmakta, ok atmakta ve güreşte yenmek gerekmektedir.

⁴ “Bazı başkanlar fetihlerde zengin olduktan sonra, eşleriyle yetinmemeye başladılar. Bu, aldıkları esirlerden yahut egemenlikleri altına yeni giren oymaklardan güzel odalıklar edinmeye başladılar. Töre bunları uygun bulmadığından, bunlara hatun adı verilemezdi. Bu yüzden eski Türkler bunlara “kuma” adını verdiler ve bir çeşit odalık olarak tuttular. “Kuma” gerçek eşten çok farklı idi: Kuma bir eş gibi değil, hatunun kız kardeşi gibi aileye katılırdı. Kendi çocukları kumaya teyze diyebilirlerdi. Anne diyemezlerdi. Bu sıfat yalnız evin sahibesine yani gerçek eşe verilebilirdi” (Gökalp,1989: 115-116). Ülkütaşır’a göre de “kadın esareti, kadın ticareti, kadın hediyesi (büyük birine, mesela hükümdar ve vezire kadın takdimi) gibi Türk’e yabancı olan içtimai çarpıklıkları Türk töresi şiddetle men etmişti (Ülkütaşır,1967).

Tarihte Türk kadını konusunda dikkat çekici bir diğer husus da kadın adlarıdır. Türklerin kız çocuklarına temiz, erdemli anlamlarına gelen Hun, Sabir, Arıg, Uygur Silig, Kazan Sılu gibi adları vermesi sebepsiz değildir (Türkdoğan,1992: 46). Bu değerler çerçevesinde Türk kültür tarihine ve Türk diline dair araştırılmaya değer pek çok kavram ve terimin bulunduğu Eski Türk Diline dair yazıtlar, ‘eş, kadın, hanım, zevce’ bağlamında incelendiğinde birçok farklı sözcük ile karşılaşılmaktadır. Türkiye’de alanda çalışan Prof. Dr. Erhan Aydın’ın okuyarak transkribe ettiği Orhun-Yenisey Bölgesi yazıtlarından “Uyuk Tarlak, Uyuk Arjan, Uyuk Turan, Barık II, Çaa-Höl VII, Hemçik-Çirgak, Bay Bulun I, Kızıl Çiraa, Köjeelig-Hovu, Telee, Şançi, Kara Bulun II, Elegest IV veya İr-Höl ve Tuyetka IV incelendiğinde birçok farklı kavram ile karşılaşılmaktadır:

E-1 (Uyuk Tarlak)

- 1) Esiz elim-e *kunçuyım*-a oğlanım-a bodunım-a esizim-e altmış yaşında

Ne yazık, devletim, zevcelerim, oğullarım, halkım! Ne yazık altmış yaşında!

E-2 (Uyuk Arjan)

- 1) **Eşim** urım azışdım

Zevcelerim, oğullarım! Ben göremez ve duyamaz oldum.

E-3 (Uyuk Turan)

- 1) Kuyda *kunçuyım* özde oğlum ayıt-a esizim-e ayıt-a bökmedim adırıldım kinim kadaşım ayıt-a adırıldım.

Odalarında zevcelerim, öz oğullarım ne keder! Ne acı bana! (Sizlere) doymadım, (sizleden) ayrıldım! Nesebim, akrabalarım, ne keder, (sizden) ayrıldım!

E-6 (Barık II)

- 4) Kuydaki *kuyçuyımga* adırıldım apam-a

(Hamimin) odasındaki zevcemden ayrıldım. Ah, benim ablam!

E-18 (Çaa-Höl VII)

2) Kuyda *kişim*-e ayıta adırılı bardımız

Odasındaki zevcem, ne acı, (şimdi) biz ayrıldık!

E-41 (Hemçik-Çirgak)

1) Er erdemim til ara *eşim* bin erim esizim-e belim tagım esizim-e

Savaşçı er şecaatim, sevgili zevcelerim, bin askerim, yazık bana! Benim ovalarım ve dağlarım, yazık bana!

10) Zezel *uragin* kabay uragin artınga altım.

Nazik kadınlarla evlendim sıradan kadınlarla evlendim.

E-42 (Bay Bulun I)

2) Er atım öz togdı oğlanım esiz-e *ebçim* adırılıtımız

Savaşçı er adım Öz Toğı. Oğullarım ne yazık! Zevcem, biz ayrıldık.

E-43 (Kızıl Çiraa)

1) bodunım-a oğlum-a *yotuzım*-a

Ah halkım ah oğullarım ah zevcelerim

E-45 (Köjeelig-Hovu)

1) Kürsi yamda elim esizim-e yerim subum esizim-e kuyda *kunçuyum* tul kaltı esizim-e.

Kürsi Yam'daki devletim, ne yazık bana! Toprağım, suyum, ne yazık bana! Odalarındaki zevcelerim dul kaldılar, ne yazık bana!

E-46 (Telee)

1) Elim esizim-e kuyda *kunçuyum* esizim-e

Devletim ne yazık bana! Odalarındaki zevcelerim, ne yazık bana!

3) elde *kişim* egritebem tört butl(ug) yılkıım

Cariyelerim, develerim, dört ayaklı yılkıım

E-61 (Şançi)

1) elim kanım-a esizim-e, kuyda *kişim*-e esizim-e

Ah benim devletim ah benim hanım, yazık bana!

Ah, odasındaki zevcem, yazık bana

E-66 (Kara Bulun II)

1) *Ebçim* esiz-e

Zevcem ne yazık..

E-70 (Elegest IV veya İr-Höl)

2) tö(rt)... oğlım *kuydançuyım* bökmed(im)

Dört oğullarım, odasında zevcem, (size) doyamadım..

Tuyetka IV (A-88)

2) *S(e)v(i)gl(i)g*: ö: içl(e)nm(e)z (ü)ç(ü)n ögüküm (a)lay(ı)n

Sevgili biraz düşün! Hamile kalamadı.. kendime çocuk alayım..

Orhun-Yenisey Bölgesi yazıtları incelendiğinde ‘eş’ anlamında kullanılan yedi farklı sözcül ile karşılaşılmaktadır. Bunlar: “*Kunçuy, Eş, Kişi, Ebçi, Yotuz, Kuydançuy ve Sevgili*”dir. Talas Bölgesi yazıtlarına bakıldığında ise ‘kişi’ dışında bir farklı kullanım ile karşılaşılmaktadır:

Talas I

1) Er atım udın: (e)siz: *kat(u)n*: yeş(i)nü (a)nta tul(ı) kalmış

Yetişkin adım Udun. Kıymetli! Zevcesi Yeşinü ondan dul kaldı.

Talas 13

1) Kiçig *kişim*: tul kaldı: turs(ı)k ogl(ı)m Kum(a)r Çor.

Küçük zevcem dul kaldı. Varis oğlum Kumar Çor.

Eş anlamında kullanılan ve Talas bölgesi yazıtlarına hakim olan sözcük ise “katun”dur. Uygur Yazıtlarına bakıldığında ‘İrk Bitig’ adlı falname incelendiğinde, daha farklı bir kullanım ile karşılaşılmaktadır. Kadınların görünüşü ile ilgili bir tabir ile nitelenen kadın kavramı için “katun” dışında “uzuntonlug” sözcüğü kullanılmıştır:

İrk Bitig 22

Uzuntonlug: köznüsin: kölke: uçgınmış: yarın: yanrayur: keçe kenrenür.

Bir kadın aynasını göle düşürmüş, sabah söyleniyor, akşam sızlanıyor.

İrk Bitig 38

Kamış: ara: kalmış: tenri: unamaduk: avuncu: *katun*: bolzun: ter

Kamışlar arasında kalmış olan, tanrının kendisinden memnun olmadığı cariyeye hakan eşi olsun.

İrk Bitig dışında kalan Tariat Yazıtı, Şine Usu Yazıtı, Hoyto Tamir adlı Uygur metinlerine bakıldığında, Orhun-Yenisey metinlerinde yer alan “*Kunçuy*” ve “*Katun*” sözcüklerinin yanı sıra daha farklı kullanımların da olduğu görülmektedir:

Tariat Yazıtı

Ta G 6 atadı tenride bolmış el etmiş bilge kağan atadı el bilge *katun* atadı kağan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta..

Tanrı kutlu Bilge Kağan’ı hakan yaptı, İl Bilge Hatun’u da yanına koydu, ikisini de Ötüken ortasına..

Şine Usu Yazıtı

ŞU D 3 Yılıksın barımın kızın *koduzın* kelürtüm

At sürülerini, varlıklarını, kızlarını ve karılarını getirdim.

Hoyto Tamir III

1) Yüzlüg *kunçuy*

2) Tarduş *kunçuy*

Güzel prenses,

Tarduş prenses...

Hoyto Tamir XIX

1) *Yutuz*

Eş, zevce

Sonuç

Eski Türk Dili tarihinde incelenen Orhun-Yenisey Yazıtları, Uygur Yazıtları ve metinleri incelendiğinde ‘eş’ kavramını karşılayan on farklı sözcüğün kullanıldığı görülmektedir. Bu sözcüklerden ‘katun’ hakanın eşi olarak tabir edilebilecek iken ‘kunçuy’ sözcüğü de yine aynı şekilde bey ve hakanların eşi olarak kabul edilmektedir. ‘Eş, Kişi, Ebçi, Yotuz ve Yutuz’ sözcükleri de eş anlamında kullanılırken ‘zevceler’ olarak da tabir edildiğinden, ‘ilk ve en değerli eş’ ünvanını alıp almadıkları muallaktır. Irk Bitig adlı eserde yer alan ‘Uzuntonlug’ sözcüğünün ise eşten ziyade ‘kadın’ kavramını karşıladığını söylemek yanlış olmaz.

Türkdoğan’ın (2004:45) belirttiği gibi milli kültürün, halkın yaratması, değerler sistemi, dünya görüşü ve hayat tarzının bir ürünü olduğu göz önüne alındığı takdirde, millet olma sürecini oluşturan imkanlar da kolaylaşmaktadır. Zira, Türk tarihinin gelişim çizgisi incelendiğinde Türklerin farklı medeniyet ve kültür çevrelerinde yaşamaları üst tabakada önemli farklılaşmalar meydana getirmiş olmasına rağmen, halk gelenekli kimliğini, inanç ve değerler sistemini muhafaza etmeyi başarabilmiştir. Bu çerçevede içerisinde “kadın kimliği” bilinen tarihten bu yana halk tabakasından yönetime kadar her mevkide değerli görülmüş; erkeğe “eş” tutulmuştur. Bu sebeple tarihi yazıtlar incelendiğinde kadına dair pek çok kavram bulmanın manası, kadının kadim Türk tarihinden bu yana “adının olması” sebebiyledir. Bilinen deyişle Türk kültüründe üç önemli unsur olan “at, avrat, silah” üçlemesi tarihi yazıtlarda da ifadesini bulmuş, kaybedilen cana üzülmünün ötesinde geride kalan hatuna üzülmek hemen her sagu metninin içerisinde yer almıştır. Metinlerde dikkat çeken husus geride kalanlara yazılan ağıt metninde önceliğin her zaman kadına verilmiş olmasıdır. Ardından çocuklar, yurdu, toprağı ve devleti gelmektedir. Şöyle bir çıkarım yapılabilir ki hayatta da en değerli görülen varlığın bu suretle eş olduğudur.

Kaynaklar

- Aierken Arezi (2010). “Orhon Yazıtları’nın Çağdaş Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi”. Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 55-70.
- Aydın Erhan (2018). Uygur Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın Erhan (2015). Yenisey Yazıtları. İstanbul: Kömen Yayınevi.
- Aydın Erhan (2012). “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”. *Turkish Studies*. Volume 7/2 Spring. s.161-168 , ANKARA/TURKEY.
- Aydın Erhan(2013). Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler. *Türkbilig*, 2013/26: 37-49.
- Çobanoğlu, Özkul (2012). Türk Mitolojisinde Al Dini ve Okra İlişkisi. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi. 981-986.
- Ergin Muharrem (2003). Orhun Abideleri. İstanbul: Hisar Vakfı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1989). Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul: Toker Yayınları.
- Güngör, Erol (2000). Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kormuşin İgor (2017) Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları. İnceleme Metinler. Çev. Rysbek Alimov. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (1999). Eski Türk Yazıtları, I c. Ankara: T.T.K. yay.
- Raux, Jean Paul (1989) “Orta Çağda Türk Kadını”, *Erdem*, C.I, S.13,
- Türkdoğan, Orhan: “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, 1992, C.I.
- Ülkütaşır, M. Şakir: “Türk Toplumunda Kadının Yeri” Hayat-Tarih Mecmuası, C.I, S.4 Mayıs 1967.
- Yılmaz, Ayfer (2004). Türk Kültüründe Kadın. Millî Folklor, 2004, Yıl 16, Sayı 61.

Extended Abstract

Summary

The Yenisei Inscriptions are the inscriptions that are believed to have been erected by the Kyrgyz, Azlar or Çıks, although it is not known exactly which lengths were erected along the Yenisey River in the north of Mongolia. Although it was the first inscription of Uybat III (E 32) from these inscriptions, it was written by N. Yadrintsev in 1889. Until two great inscriptions were erected in the name of Bilge Kağan and his brother Köl Tegin, who were sitting on the throne of the Turkish Khanate, it was not known much about who these inscriptions belonged to and the nature of the alphabet (Aydın 2013: 38). Today, every researcher working on Yenisey inscriptions, which we know the total number of which is close to 250 (Vasilyev 2011: 905), sought an answer to the question of when these inscriptions were erected. In particular, it was constantly discussed whether it was erected before or after the great khanate inscriptions in Mongolia. "The problems such as the letters in the Yenisey inscriptions vary, and some letters in the great kagan inscriptions in Mongolia meet other sounds in these inscriptions, but it was not possible to reach valid conclusions. The diversity of the letters also caused the idea that there was an alphabet system used along the Eurasian line to gain weight" (Aydın 2012: 162). Another text examined on the concept of 'spouse', which is discussed in the research, is Orkhon Inscriptions. The first Chinese record of Orhon Inscriptions in China is in the book (双溪醉隐集) Shuang-xi-zui-yin-ji, written by Ye Lüzhū (耶律铸), who lived during the Yuan Sule (XII century). The author, the book in question II. In his explanation for his poem in the skin (取和林) Qu He-lin, he says (Lin Gan, 1981): The city of Helin is the hometown of Bilge Kağan. There are traces of Bilge Kağan Castle, 30 km northwest of the city, and the Ash Tigin inscription printed by Tang Minghuang, 30 km northeast of the city. According to Tangshu's Turkish skin, Kül Tigin is the son of Kutluk Kağan and the younger brother of Bilge Kağan. Ash is his name, the son of the kago is called Tigin. The first detailed introduction article about Orhon Inscriptions in China was written in 1911. In the Xuantong years of Qing Qing (1910), the Governor of Qing Government, sent to Kulun (Ulanbatir), Sanduo (三多) saw the Inscription of the Ash Tigin on a business trip and gifted it to his friends. After returning to Sanduo (1911), he wrote an introduction with the title of Introduction to the Ash Tigin Inscription and published it in the 8th issue of the Literary Art Magazine (Arezi 2010: 55).

Another noteworthy issue about Turkish women in history is female names. It is not without reason that Turks give their daughters names such as Hun, Sabir, Arıg, Uygur Silig, Kazan Silu, which means clean and virtuous (Türkdoğan, 1992: 46). Within the framework of these values, many different words are encountered when the inscriptions about the Old Turkish Language, where there are many concepts and terms worthy of research regarding Turkish cultural history and Turkish language, in the context of "spouse, woman, lady, pleasure". Professor working in the field in Turkey Dr. From the inscriptions of the Orkhon-Yenisei Region, which Erhan Aydın reads and transcribes, "Sleepy Field, Sleepy Arjan, Sleepy Turan, Barik II, Çaa-Höl VII, Hemchik-Çirgak, Mr. Bulun I, Red Çiraa, Köjeelig-Hovu, Telee, Şançi, Kara When Bulun II, Elegest IV or İr-Höl and Tuyetka IV are examined, many different concepts are encountered. When Orhun-Yenisey Inscriptions, Uyghur Inscriptions and their texts examined in the history of Old Turkish Language, it is seen that ten different words are used that meet the concept of 'spouse'. While the words 'katun' can be called as the wife of the word, the word 'kunçuy' is also accepted as the wife of the bey and the hakan. While the words "Spouse, Person, Ebçi, Yotuz and Yütuz" are also used as synonyms, it is an uncertain whether they get the title of "the first and the most valuable spouse". It would not be wrong to say that the word "Uzuntonlug" in the work named Irk Bitig meets the concept of "woman" rather than wife. In the known words, the trilogy of "horse, avrat, weapon", which are three important elements in Turkish culture, has found its expression in historical inscriptions, it is included in almost every saga text to feel sorry for the line that remained beyond the sadness of the lost life. The remarkable point in the texts is that priority is always given to women in the lament text written to those who are left behind. Children are followed by their homeland, land and state. It can be concluded that the most valuable asset in life is the same as that.

Key Words: Women, Turkish Culture, Yenisei, Altai.